SUV RESURSLARIDAN FOYDALANISH VA UNGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

Salayeva Lobar Ulug'bek qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Biznes va boshqaruv kafedrasi dotsenti v.b., PhD
https://doi.org/10.5281/zenodo.19647968

Annotatsiya. *Ushbu maqolada suv resurslaridan foydalanishga ta'sir qiluvchi omillar, ularning asosiy tasniflari va o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, suv resurslaridan foydanishga ta'sir qiluvchi omillarni tadqiq qilish yuzasidan xulosalar keltirilgan.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются факторы, влияющие на использование водных ресурсов, их основные классификации и специфические особенности. Также представлены выводы по результатам исследования факторов, влияющих на использование водных ресурсов.*

Abstract. *This article discusses the factors affecting the use of water resources, their main classifications and specific features. It also presents conclusions on the study of factors affecting the use of water resources.*

Kalit so'zlar. *Suv, resurs, suv resurslari, hudud, omil.*

Ключевые слова. *Вода, ресурс, водные ресурсы, площадь, фактор.*

Key words. *Water, resource, water resources, area, factor.*

Suv resurslari insoniyat hayoti, iqtisodiy taraqqiyot va atrof-muhit barqarorligini ta'minlovchi eng muhim tabiiy boyliklardan biri bo'lib hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi, sanoat, energetika, kommunal xizmatlar hamda aholi ehtiyojlarini qondirish bevosita suv resurslaridan oqilona foydalanishga bog'liq. Yana bir tadqiqotlarda mamlakatimizda suv resurslaridan foydalanishni boshqarish masalalari ko'rib chiqilgan [1]. Ya'ni, unga asosan, suv resurslaridan foydalanishni boshqarish tamoyillari va xususiyatlari, respublikamizda uni takomillashtirish omillari, muammolari va imkoniyatlari tadqiq etilgan. Bu boradagi tadqiqotlarda xalqaro, mintaqaviy va mahalliy sohalarda suv resurslaridan foydalanishni tartibga soluvchi murakkab qonunchilik bazasi ko'rib chiqiladi [2]. Bugungi kunda dunyo miqyosida aholi sonining o'sishi, iqlim o'zgarishi, urbanizatsiya va sanoatlashuv jarayonlari suv resurslariga bo'lgan bosimni kuchaytirmoqda. Uning ta'sirini oldini olish bo'yicha hududlarda aholining suvdan foydalanish madaniyatini yanada oshirish, suvni tejaydigan texnologiyalarni hududlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda to'g'ri qo'llash zarur [3]. Shular qatorida suv resurslaridan foydalanishga ta'sir qiluvchi omillar turlicha xususiyatlarga ega bo'ladi. Ya'ni, bugungi kunda aholi sonining o'sishi, demografik o'zgarishlar, iqtisodiy taraqqiyot va iqlimning o'zgarishi kabi omillar suv resurslariga kritik ta'sir etmoqda [4]. Suv resurslaridan foydalanishga iqlim va geografik joylashuv omillari ham ta'sir qiladi. Chunki, yuza suvlari mamlakat bo'ylab notekis taqsimlangan va O'zbekiston hududining taxminan uchdan ikki qismini egallagan keng tekisliklarda suv manbalari juda kam. Bu borada O'zbekistonning sharqida joylashgan tog'li hududlar ulkan daryolar tarmog'i bilan kesishgan. Shu bois, yuza suvlarining notekis taqsimlanishi O'zbekistonning omil sifatida iqlim va geografik xususiyatlari bilan tavsiflanadi [5].

Suv resurslari inson hayoti, iqtisodiyot va ekotizimlar barqarorligi uchun zarur bo‘lgan muhim tabiiy boyliklardan biridir. Ularning cheklanganligi va qayta tiklanish sur’atining nisbatan pastligi suvdan oqilona va samarali foydalanishni talab qiladi. Suv resurslariga boy bo‘lmagan mintaqalarda ulardan tejamkor foydalanish ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotning muhim sharti bo‘lib hisoblanadi. Suv resurslaridan foydalanish qishloq xo‘jaligi, sanoat, energetika va aholi ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Qishloq xo‘jaligi sohasi suv iste’molining eng yirik ulushini tashkil etadi. Chunki, sug‘orish jarayoni katta miqdordagi suvni talab qiladi. Shu bois, ushbu sohada suvdan samarali foydalanish texnologiyalarini joriy etish muhim ahamiyatga ega. Sanoat tarmoqlarida suv ishlab chiqarish jarayonining ajralmas qismi bo‘lib hisoblanadi. U texnologik jarayonlar, sovitish tizimlari va chiqindilarni qayta ishlashda qo‘llaniladi. Mazkur sohada suvdan qayta foydalanish va aylanma suv ta’minoti tizimlarini joriy etish orqali suv sarfini kamaytirish mumkin. Aholi ehtiyojlari uchun suvdan foydalanish ham muhim yo‘nalishlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Ichimlik suvi ta’minoti, sanitariya va gigiena xizmatlari aholi salomatligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, toza va xavfsiz ichimlik suvi bilan ta’minlash davlat siyosatida ustuvor vazifasi bo‘lib hisoblanadi. Suv resurslaridan foydalanish samaradorligi ko‘p jihatdan infratuzilma holatiga, texnologiyalar darajasiga va boshqaruv tizimiga ham bog‘liq bo‘ladi. Eskirgan irrigatsiya tarmoqlari, suv yo‘qotishlarining yuqoriligi va nazoratning yetarli emasligi suv resurslaridan samarasiz foydalanishga olib keladi. Shu bois, zamonaviy sug‘orish usullari, raqamli monitoring va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish dolzarb ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, iqlim o‘zgarishi suv resurslariga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ya’ni, yog‘ingarchilikning kamayishi, haroratning oshishi va suv manbalarining qisqarishi suv tanqisligini kuchaytirmoqda. Bu esa suv resurslarini boshqarishda yangi yondashuvlarni talab qiladi. Shunday ekan, suv resurslaridan samarali foydalanish iqtisodiy o‘sish, ekologik barqarorlik va aholi farovonligini ta’minlashda muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Shu bois, suvdan foydalanishda tejamkorlik, innovatsion texnologiyalardan foydalanish va samarali boshqaruv tizimini shakllantirish ustuvor vazifa bo‘lib qolmoqda.

Darhaqiqat, mintaqa iqtisodiyotida suv resurslari cheklangan va strategik ahamiyatga ega bo‘lgan resurs bo‘lib hisoblanadi. Shu bois, ulardan samarali foydalanish ijtimoiy va iqtisodiy-ekologik barqarorlikni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Bu borada suv resurslaridan foydalanish samaradorligi esa quyidagi keltirilgan turli omillarga bog‘liq bo‘lib, ushbu omillarni to‘g‘ri baholash va ulardan maqsadli foydalanish zaruriyati ortib bormoqda:

birinchidan, tabiiy-iqlim omillari muhim ahamiyatga ega. Yog‘ingarchilik miqdori, harorat, yer osti va yer usti suv manbalari hajmi suv ta’minoti darajasini belgilaydi. Ushbu omillarni hisobga olmasdan suvdan foydalanish rejalashtirilsa, suv tanqisligi yoki ortiqcha sarf kabi muammolar yuzaga kelishi mumkin. Shu bois, gidrologik ma’lumotlar asosida suv taqsimotini tashkil etish zarur.

ikkinchidan, iqtisodiy omillar suv resurslaridan foydalanish samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Suvning narxi, investitsiya imkoniyatlari va ishlab chiqarish tarmoqlarining suvga bo‘lgan ehtiyoji kabi omillar suvdan foydalanishni tartibga soladi. Masalan, suvdan tejamkor foydalanish texnologiyalariga investitsiya kiritish orqali xarajatlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirish mumkin.

uchinchidan, texnologik omillar alohida o‘rin tutadi. Zamonaviy sug‘orish usullari (tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish), avtomatlashtirilgan nazorat tizimlari va raqamli monitoring vositalari suv sarfini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi. Shu bois, innovatsion

texnologiyalarni joriy qilish suv resurslaridan samarali foydalanishning asosiy sharti bo‘lib hisoblanadi.

to‘rtinchidan, institutsional va boshqaruv omillari muhim ahamiyatga ega. Qonunchilik bazasi, suvdan foydalanishni tartibga soluvchi siyosat, nazorat mexanizmlari va boshqaruv samaradorligi suv resurslaridan oqilona foydalanishni ta’minlaydi. Agar boshqaruv tizimi samarasiz bo‘lsa, yetarli suv resurslari mavjud bo‘lgan sharoitda ulardan noto‘g‘ri foydalanish holatlari kuzatiladi.

beshinchidan, ijtimoiy omillar, ya’ni aholi ongi, madaniyati va suvdan foydalanish odatlari ham muhim ahamiyatga ega. Suvni tejash madaniyatini shakllantirish orqali uning samaradorligini oshirish mumkin. Bu esa ta’lim, targ‘ibot va rag‘batlantirish choralari orqali amalga oshiriladi.

Yuqoridagi omillardan samarali foydalanish zaruriyati shundan iboratki, ular o‘zaro bog‘liq holda suv resurslarining optimal taqsimlanishi va tejamkor ishlatilishini ta’minlaydi. Agar ushbu omillar kompleks ravishda hisobga olinsa, suv tanqisligi kamayadi, iqtisodiy samaradorlik oshadi va ekologik barqarorlik ta’minlanadi. Shunday ekan, suv resurslaridan foydalanishga ta’sir qiluvchi omillardan maqsadli va kompleks foydalanish mintaqaviy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim omil bo‘lib hisoblanadi. Shu bois, ushbu omillarni ilmiy asosda tahlil qilish va amaliyotga joriy etish lozim.

Shu bois, suv resurslaridan foydalanishga ta’sir qiluvchi quyidagi omillarni o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega:

1) Tabiiy-geografik omillar:

- iqlim sharoiti. Suv resurslarining shakllanishi va taqsimlanishida iqlim hal qiluvchi ahamiyatga ega. Yog‘ingarchilik miqdori, havo harorati, bug‘lanish darajasi va fasllar bo‘yicha suv oqimining o‘zgarishi suvdan foydalanish imkoniyatlarini belgilaydi. Masalan, quruq va yarim quruq iqlim hukmron bo‘lgan hududlarda suv resurslari cheklangan bo‘lib, ulardan tejamkorlik bilan foydalanish talab etiladi.

- relef va geologik tuzilish. Hududning relefi daryolar oqimi, suv omborlarini barpo etish va yer osti suvlarining tarqalishiga ta’sir qiladi. Tog‘li hududlarda daryolar tez oqimli bo‘lib, gidroenergetika uchun qulay bo‘lsa-da, ammo qishloq xo‘jaligi uchun suvni yig‘ish qiyin masala bo‘lib qaraladi. Tekislik hududlarda esa sug‘orish imkoniyatlari kengroq bo‘ladi.

- gidrografik tarmoq. Daryolar, ko‘llar, suv omborlari va yer osti suvlari suv resurslarining asosiy manbalari bo‘lib hisoblanadi. Ularning hajmi, sifat ko‘rsatkichlari va yillik o‘zgaruvchanligi suvdan foydalanish samaradorligini belgilaydi.

2) Iqtisodiy omillar:

- qishloq xo‘jaligi faoliyati. Qishloq xo‘jaligi suv resurslarining eng yirik iste’molchisi bo‘lib hisoblanadi. Sug‘oriladigan yerlar maydoni, yetishtirilayotgan ekin turlari va sug‘orish texnologiyalari suv sarfiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, paxta va sholi kabi ekinlar ko‘p suv talab qiladi.

- sanoat ishlab chiqarishi. Sanoat tarmoqlarida suv texnologik jarayonlar, sovitish, yuvish va xom ashyoni qayta ishlashda keng qo‘llaniladi. Sanoat korxonalarining joylashuvi, ishlab chiqarish hajmi va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish darajasi suv iste’moliga ta’sir qiluvchi asosiy omillar bo‘lib qaraladi.

- energetika sohasi. Gidroelektrostansiyalar suv resurslaridan energiya olishda muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, issiqlik elektr stansiyalarida ham suv sovitish maqsadida ishlatiladi. Energetika tarmog‘ining rivojlanishi suvdan foydalanish miqdoriga bevosita ta’sir qiladi.

3) Demografik va ijtimoiy omillar:

- aholi soni va joylashuvi. Aholi sonining o‘sishi va shaharlashuv jarayonlari ichimlik suviga bo‘lgan talabni oshiradi. Ayniqsa, yirik shaharlarda kommunal xizmatlar uchun katta hajmda suv sarflanadi.

- turmush tarzi va iste’mol madaniyati. Aholining suvdan foydalanish madaniyati, gigiena talablari va turmush darajasi suv iste’moliga ta’sir ko‘rsatadi. Suvni tejamkorlik bilan ishlatish odatlari mavjud bo‘lmagan joylarda suv isrofi yuqori bo‘ladi.

- sog‘liqni saqlash va sanitariya-gigiena omillari. Sog‘liqni saqlash tizimi va sanitariya-gigiena talablari suv iste’molini oshiradi. Toza ichimlik suvi aholi salomatligini ta’minlashda muhim omil bo‘lib hisoblanadi.

4) Ekologik omillar:

- suv sifati. Suv resurslarining ifloslanishi ulardan foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi. Sanoat chiqindilari, qishloq xo‘jaligidagi kimyoviy moddalar va maishiy chiqindilar suv sifatini pasaytiradi.

- ekologik muvozanat. Suv ekotizimlari daryo, ko‘l va botqoqliklar biologik xilma-xillikni saqlashda muhim ahamiyatga ega. Suvdan ortiqcha foydalanish ekologik muvozanatni buzishi mumkin.

- iqlim o‘zgarishi. Global iqlim o‘zgarishi natijasida muzliklar erishi, qurg‘oqchilik va suv tanqisligi kuchaymoqda. Bu holat suv resurslarini boshqarishga yangi yondashuvlarni talab etadi.

5) Tashkiliy-huquqiy va institutsional omillar:

- davlat siyosati va qonunchilik. Suv resurslaridan foydalanishni tartibga soluvchi qonunlar, me’yoriy hujjatlar va davlat dasturlari suvdan samarali foydalanishni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi.

- boshqaruv tizimi. Suv xo‘jaligi tashkilotlari, monitoring va hisobga olish tizimlari samaradorligi suv resurslaridan oqilona foydalanishga ta’sir qiladi.

- xalqaro hamkorlik. Transchegaraviy daryolardan foydalanishda qo‘shni davlatlar o‘rtasidagi kelishuvlar va hamkorlik suv resurslarining barqaror boshqarilishi uchun zarur.

6) Ilmiy-texnik va innovatsion omillar:

- suv tejovchi texnologiyalar. Tomchilatib sug‘orish, zamonaviy irrigatsiya tizimlari va qayta ishlash texnologiyalari suv sarfini kamaytiradi.

- ilmiy tadqiqotlar. Gidrologiya, ekologiya va iqlim sohasidagi ilmiy tadqiqotlar suv resurslarini boshqarishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa shuki, suv resurslaridan foydalanishga ta’sir qiluvchi omillar ko‘p qirrali bo‘lib, ular tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va tashkiliy omillarni o‘z ichiga oladi. Ushbu omillarni kompleks tarzda hisobga olgan holda suv resurslarini boshqarish barqaror rivojlanishni ta’minlashning asosiy shartlaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Suvdan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish kelajak avlodlar uchun ham ushbu muhim resursni saqlab qolishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Амиров Л.Ф. Ўзбекистон Республикасида ер ва сув ресурсларидан фойдаланишни бошқариш. // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” Ilmiy-elektron jurnali, №5, sentyabr-oktyabr, 2019. - 22 б.

2. Nazarov K., Sharofiddinov R., Bolliyeva I., To'xtayeva M. (2023). Suv resurslaridan foydalanishning huquqiy asoslari. // Молодые ученые, 1(19), 25-29. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/yo/article/view/23764
3. https://imrs.uz/publications/articles-and-abstracts/water_resources
4. Salohiddinov A.T., Ashirova O.A. Suv resurslarini havzaviy rejalashtirish va boshqarish O'quv qo'llanma. - T.: TIQXMMI, 2020. - 50 b.
5. Мавлонов А.А., Абдуллаев Б.Д. Водные ресурсы Узбекистана и их использование: современное состояние и перспективы. // Вопросы географии и геоэкологии, №3, 2016. - с. 63.